Xıdır Nəbi bayramı

Türksoylu xalqların mifik düşüncəsində təbiətin oyanışını müjdələyən, yazın səbirsizliklə gözlənilməsini tərənnüm edən, bolluq, bərəkət, firavanlıq inanclarının rəmzi kimi uzun əsrlər boyu yurdumuzda keçirilən qədim bayramlardan biri "Yazağzı Xızır", "Xıdır Nəbi", "Xıdır İlyas", yaxud "Qışyarısı" bayramıdır. Bu bayram əsasən Kiçik çillənin hökm sürdüyü ərəfədə, fevralın ilk ongünlüyündə, təqribən fevralın 9-10-11-ci günlərində, bəzi bölgələrimizdə isə fevralın sonlarında keçirilmişdir.

Xıdır Nəbi bayramının yaradıcısı və iştirakçısı olan Xıdır və ya Xızır türk mifoloji təsəvvürlərində ölüb-dirilən, zülmət dünyasından əbədi həyat bəxş edən dirilik suyunu tapıb içən və ölməzlik qazanan bir obrazı simvolizə edir. Mifik qaynaqlarda Xızır Yer, Su, Umay kimi bir vəli (övliya), yaxud hami ruh statusuna malik varlıq kimi səciyyələndirilir.

Xızır və onunla bağlı inanclar Orta əsrlərdən başlayaraq istər türk, istərsə də Avropa və digər xalqların elmi-tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Xıdır Nəbi bayramının mifik rəmzi olan Xıdır, yaxud Xızır barədə islam qaynaqlarında müxtəlif mülahizələr söylənir. Bəzi mənbələrə görə, hətta Xızırın məzarının bir neçə yerdə olması, yaxud onun əbədiyaşar şəxsiyyəti haqqında fikirlər də rast gəlmək mümkündü. Bu obraz xalq tərəfindən sevilmiş və onun haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər dolaşmışdır. Rəvayətlərdən birində deyilir: "Xızır və İlyas iki qardaş olmuşdur. Makedoniyalı İsgəndər Zülqərneyn bu qardaşlarla birlikdə "abi-həyatı" - dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya səfər edir, müəyyən müddət keçəndən sonra qaranlıq dünyada fırtına qopur və onların hərəsi bir tərəfə düşüb dirilik suyunu axtarmalı olurlar. Xızır suyun üzərində, İlyas isə quruda gəzib-dolaşır. Bir gün qardaşlar rastlaşır və "abi-həyatı" birlikdə axtarmağa başlayırlar. Yorulub əldən düşəndə dincəlmək üçün su kənarında dayanırlar. Quru balığı təmizləmək üçün suya salarkən balıq dirilir. Qardaşlar bunun axtardıqları dirilik suyu olduğunu bilir, həmin sudan doyunca içib əbədi həyat qazanırlar. Makedoniyalı İsgəndər Zülqərneyn isə nə qardaşları, nə də dirilik suyunu tapa bilir, qeybə çəkilir".

İnanca görə, Xıdır Nəbi mərasimi hər evdə, hər ailədə qeyd olunmalı, Xıdırın şərəfinə məclis qurulmalı, süfrələr açılmalıdır. İnama görə, "əgər hər hansı bir evdə həmin gün süfrə açılmazsa, Xıdır küsüb gedəcək, baharın gəlişini yubadacaqdır". Mərasimin əsas atributlarından biri qovutdur, buğda qovrulub qovut çəkilir və süfrəyə qoyulur. Erkən etiqadlara görə, Xıdır əlini qovuta çəkir, bununla da Yer üzünə özü ilə bolluq, bərəkət, xoşbəxtlik gətirir.

Xıdır Nəbi mərasiminin əsas amalı insanların qışdan salamat çıxmasını, üzləşdikləri çətinliklərə sinə gərməsini, yazın gəlişini gözləməsini əks etdirməkdir. Xıdır Nəbi mərasimi ilə bağlı folklor mətnləri xalq arasında bu günümüzədək qorunub saxlanılıb. Onlardan birinə diqqət yetirək:

Xıdır, Xıdır xıd gətir,
Dar-dərdən od gətir.
Mən Xıdırın nəyiyəm,
Bircə belə dayıyam,
Ayağının nalıyam,
Başının torbasıyam.
Xıdıra Xıdır deyəllər,
Xıdıra çıraq qoyallar,
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam...

Araşdırmalarda Xızır, yaxud Xıdır sözlərinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Mirəli Seyidova görə, "Xızır" türkdilli xalqlara məxsus sözdür və yazın istisini, odunu, qüvvəsini, "qut"unu gətirən qəhrəman deməkdir. Türk xalqları arasında "xızqor, alov, ir-ər" isə insan mənalarını ifadə edir, bəzən də "oyanıb ayağa qalxmış insan" mənasında qəbul edilir. Həmçinin bəzi ensiklopedik lüğətlərdə "yaşıl" mənasını ifadə edən ərəb mənşəli söz kimi təqdim olunur. Bundan əlavə, mənbələrdə fəsil bölgüsü ilə bağlı "Xızır" sözünün işlənməsi barədə məlumatlara da rast gəlmək olur. Türklərdə ilin iki hissəyə bölünməsi, xüsusən də ilin birinci hissəsinin Xızır (altı aylıq yay mövsümü) və Qasım (altı aylıq qış mövsümü) adlanan digər hissəni əhatə edən mərhələləri hesab edilməsi bu qəbildən sayıla bilər.

Xıdır Nəbi bayramında əcdadlarımız havaların tədricən yumşalması, sərt, soyuq qışın getdikcə başa çatması ümidi ilə Xızırı layiqincə qarşılamaq, bir-birinə kömək etmək, paylaşmaq amalı ilə mərasimlər keçirər, Xızıra belə müraciət edərdilər:

Xızır baba çıx çölə,
Od gətir bizim elə...

Mifoloji təsəvvürlərə görə, Xızır bu müraciətləri eşidəcək, səmada "Xızır yolu" açılacaq və Xızır Boz atının belində əlində "od butası" ilə birlikdə Yerə enəcək, insanların arzularını yerinə yetirəcək, onlara sağlamlıq, səadət və xoş həyat bəxş edəcək, hər evdə onun üçün ayrılmış nemətlərin üzərində iz qoyub yenidən səmaya qalxacaqdır. İnama görə, Xızırın gəldiyi "Xızır yolu"nu görənlərin bütün arzu-istəkləri həyata keçər. Etiqada görə, hər evdə ailə başçısı sübh tezdən yüksək bir yerdə qoyulmuş un və ya qovut üzərində "iz" görərsə, deməli, gecə Xızır gəlib və mübarək izini həmin una, qovuta çəkmiş, beləliklə də, özü ilə xeyir, bərəkət, xoşbəxtlik gətirmişdir. Həmin undan, qovutdan bir qədər götürüb səpin vaxtı buğdaya qarışdırıb səpmək üçün saxlayardılar ki, Xızırın xeyir-duası ilə torpaq bərəkətli olsun. Diqqətçəkən rituallardan biri də budur ki, bu bayram gecəsində şəhdən xəmir yoğurardı ki, bu da bolluq-bərəkətə yozulardı.

Mənbələr göstərir ki, vaxtilə Azərbaycana gəlmiş səyyahlar, o cümlədən XIII əsrdə italiyalı Marko Polo, XVIII əsrdə alman Adam Oleari Xıdır Nəbi bayramını seyr etmiş və öz yazılarında bəzi ayin və adətləri də təsvir etmişlər. Marko Poloya görə, bu bayram türklərin "Bəyaz" adı altında keçirdiyi bayramdır. Bayram adətlərindən danışarkən göstərmişdir ki, bayram axşamı bir sıra inanc və ayinlər icra olunurdu. Məsələn, yerə ağ süfrə sərilir, onun üzərinə un səpilir, səhərisi isə həmin süfrədəki unun üzərində Xızırın, yaxud Boz atın nalının izi axtarılır, izin olduğunu yəqinlədikdən sonra isə həmin süfrənin üstündəki undan çörək, yaxud kömbə bişirib hamıya paylayardılar.

Bəzi araşdırmalara görə, Xıdır Nəbi bayramı həm də "taxıl və müqəddəs ağaclara pərəstiş" bayramı kimi qəbul edilir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki erkən dövrlərdən Yaxın Şərqdə taxıla, buğda kultuna, dənli bitkilərə inam mövcud olmuşdur. Bəllidir ki, yunan filosofu Plutarx (bizim eranın təqribən 46-127-ci illəri) Midiyada - qədim Azərbaycanda taxılı müqəddəs bitki saymaq adətinin olduğunu göstərmişdir.

Əski məxəzlərə görə, Xıdır Nəbi bayramında icra olunan ayinlər arasında buğdaya həsr olunmuş arxaik bir ritual diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu ayin bilavasitə buğdanın torpağa səpilməsi, taxılın yetişdirilməsi və biçinilə bağlı görülən işlərin ümumi məzmununu əhatə edir. Bu ayinin icrası zamanı Xızırın səmadan Yerə enib taxıla əl basması digər inamlarla paralellik təşkil edir.

Təsadüfi deyildir ki, islam qaynaqlarında Xızırın şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlər arasında onun ibtidai dinlərdə bitki Tanrısı kimi qəbul edilməsi də yer almaqdadır. Araşdırmalar nəticəsində Xızır bir kult olaraq türk təfəkkürünün məhsulu kimi dəyərləndirilmişdir. İnisasiya (ölüb-dirilmə) hadisəsi ilə bağlı olan Xızır tanrıçılıq görüşlərinin əsasında yaranan obrazdır.

Şərq - İslam dini sistemində Xızır dirilik suyunu içdiyinə görə peyğəmbər statusu qazanmışdır. Hətta islamda onun Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s.) və Həzrət Əli ilə görüşməsi haqqında müxtəlif mülahizələr də vardır. 1647-ci ildə Azərbaycana gələn türk səyyahı Övliya Çələbi Xıdır-Zində pirini ziyarət etdikdən sonra "həmin türbədə yatan Xızırın bədəninin təzəliyinin hələ də qorunduğunu" qeyd etmişdir. 1858-1859-cu illərdə Qafqaza gəlmiş fransız Aleksandr Düma da həmin türbəni ziyarət etmiş və onu şirvanlıların müqəddəs hesab etdikləri bir ziyarətgah olduğunu yazmışdır.

Mənbələrə görə, hər 500 ildən bir Xızırın cismi yenilənir, təzələnir, o, yaşıl geyimdə, boz at belində səma məcnislərinə qoşulan bir obraz kimi təsvir edilir.

Milli xalq inanclarında Xızırla bağlı çoxsaylı mətn vardır ki, onların əksəriyyətində Xızır çətinlikdə qalmış insanları dardan qurtaran mübarək üzlü xeyirxah bir varlıq kimi təqdim edilir. M.Təhmasibə görə, "hətta Xaqaniyə, Nizamiyə yol göstərən, Xətainin əlindən tutan, Füzuliyə ilham və təxəllüs verən də Xızır övliyadır". XV əsrə aid Osmanlı mənbələrində "yolboyu ən azı bir dəfə Xızırın yardımını görməyən heç olmazsa bircə adama rast gəlməmək mümkün deyil" fikri göstərilməkdədir.

Xızır həm də xalq yaradıcılığında geniş yayılmış mifoloji obrazdır. İnama görə, Xızır şəfa verən, xeyirxah varlıqdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "Dirsə xan oğlu Buğac" boyunda Xızır təsvir olunur.

Qırğızların "Manas" dastanında Manasın dünyaya gəldiyi gündən Xızırın ona dualar etməyinin şahidi oluruq. Xalq dastanlarında, o cümlədən "Şah İsmayıl və Gülzar", "Tahir və Zöhrə" dastanlarında Xızır qəhrəmanları müşküllükdən xilas edir. Digər xalq yaradıcılığı nümunələrində də Xızır xilaskar, qoruyucu mifik obraz kimi iştirak edir.

Xızır yaxud Xıdır obrazı Novruz çərşənbələrində də mifoloji təsəvvür və süjetlərdə iştirak edən xeyirxah bir varlıq olaraq diqqəti cəlb edir.

Xıdır Nəbi bayramında "Xızır süfrəsi" açılar, müxtəlif xəmir xörəkləri bişirilərdi. İnanclara görə, "Xızır gəlsin ocağına, şadlıq versin bucağına" deməklə bayrama hazırlıq görülər, xüsusən də Xıdır Nəbi günlərində səməni bişirilər, adətə görə, oğlan evindən qız evinə "Xızır xonçası" gedərdi.

Təqdirəlayiqdir ki, qədim tarixi köklərə malik Xıdır Nəbi bayramı çağdaş dövrdə həm Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Qarabağda, Naxçıvanda, həm də Cənubi Azərbaycanda yaşayan həmvətənlərimiz, həm də Anadolu türkləri tərəfindən qeyd olunur. Bu qədim bayram Təbrizdə "Nəbi bayramı" adı altında keçirilər, "girdə" çörəyi də xüsusi olaraq bayram süfrəsi üçün hazırlanardı. Anadoluda fevralın ortalarında "Xızır Cəmi" yaxud "Cəmrə", may ayının 5-6-da isə "Xızırəlləz" mərasimləri xüsusi təmtəraqla keçirilir.

Göründüyü kimi, Xıdır Nəbi bayramı yazın gəlişi ilə bağlı əkinçilik inanc və etiqadları ilə zəngin olan, türk mifik təfəkkürünün ulu qaynaqlarından xəbər verən mövsüm mərasimlərinin toplusu kimi çağdaş dövrümüzdə də öz aktuallığını itirməmiş və əbədiyyət qazanmışdır.

Ülkər NƏBİYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya elmləri doktoru